

PAISATGE I MIRADES A LA RIBAGORÇA MENYS CONEGUDA: LA PROGRESSIVA CONSTRUCCIÓ D'UN INDRET MARGINAL

Resum

Un component fonamental per aproximar-nos a una idea totalitzadora de paisatge (que abordi les formes físiques del territori i també la manera com són percebudes per les poblacions) són les manifestacions artístiques que una societat és capaç de generar sobre un territori. En aquest article ens fixem en un conjunt d'aportacions que han descrit el paisatge de la Terreta (una vall que es correspon amb la secció mitjana de la vall de la Noguera Ribagorçana, a cavall de Catalunya i Aragó). El conjunt de testimonis analitzat és molt divers, tant en el sentit de la seva tipologia (des de narracions literàries fins a obres pictòriques) com també pel que fa a la seva autoria (des dels viatgers i/o informants forans dels segles XVIII i XIX fins a la literatura popular —recuperada durant les darreres dècades— i els discursos institucionals més actuals).

La principal conclusió de la comunicació és que les representacions artístiques, que són molt heterogènies i que canvien força al llarg del temps, tenen un aspecte en comú: el fet de poder ser enteses com una manera complementària (i absolutament necessària) d'estudiar l'evolució econòmica, social i cultural de qualsevol territori. En el cas que ens ocupa, queda clar que els paisatges construïts a través de les mirades posen de manifest un territori típicament marginal i del qual podem obtenir conclusions operatives per al conjunt del Prepirineu (almenys meridional) i, particularment, per a la Ribagorça.

Paraules clau: paisatge, narracions, representacions artístiques, marginalitat, la Terreta, Prepirineu.

Abstract: *Landscapes and looks at the least known Ribagorça: the progressive construction of a marginal place.*

An essential component to approach a global idea of landscape (which includes the physical shape of the territory and also the way it is perceived by people) is the artistic manifestations that a society is able to generate about a territory. In this article we look at a group of contributions which have described the landscape of La Terreta (a valley which coincides with the midsection of the valley of the Noguera Ribagorçana, between Catalonia and Aragon). The analysed information is varied, both in the sense of its typology (from literary narratives to paintings) and in terms of its authors (from travellers and foreign informants of the 18th and 19th centuries, to popular literature — recovered during the last decades— and the latest institutional speeches).

Alexis Sancho
Reinoso
Universitat de
Barcelona

The main conclusion of the communication is that the artistic representations, which are varied and change considerably throughout the time, have a common aspect: they can be understood as a complementary and absolutely essential way of studying the cultural, social and economic evolution of any territory. In the case we are analysing, it is obvious that the landscapes built through people's looks reveal a typically excluded territory and from which we can obtain operative conclusions for the Pre-Pyrenees and, especially, for the Ribagorçana.

Key words: landscape, narratives, artistic representations, exclusion, La Terreta, Pre-Pyrenees.

1. Introducció

1.1. *Enfocament teòric: El paisatge com una realitat alhora material i immaterial, impossible de destriar*

El paisatge és un concepte tan polisèmic com intangible i difícil d'aprehendre, perquè designa alhora realitats tan transcendents com la de *natura* i la de *cultura*; però, a més, ho fa des d'un enfocament alhora objectiu i subjectiu. El paisatge representa, doncs, una noció complexa i, per això, difícilment comprensible si hom aspira a integrar tots els aspectes esmentats. Una de les conseqüències d'aquesta heterogeneïtat són els nombrosos enfocaments científics, socials, artístics i tècnics que, en la contemporaneïtat, l'han adoptat en tant que realitat d'estudi.¹

Des de les ciències que estudien el territori (com la Geografia, però també la Història), un enfocament estimulants ens remet als orígens formals de la paraula *paisatge* en qualsevol llengua romànica. El mot prové de la veu llatina *PAGUS*, que feia al·lusió a la idea de *terra* —en la seva accepció més tangible— o *camp de conreu*. En català, el *pagus* llatí ha donat lloc, entre d'altres, als mots *país* o *pagès*,² amb la qual cosa observem com, etimològicament, el paisatge podria ser definit com el resultat del procés històric de transformació del *pagus* per part de la població pagesa (és a dir, aquells qui viuen *en i del pagus*).³

Aquest procés de transformació gradual (que en el seu vessant més físic ens porta a la idea de *territori*), també posseeix una dimensió intangible, impossible de quantificar ni de sistematitzar. És per aquesta via que el concepte modern de paisatge, almenys dins de la cultura occidental,⁴ troba el seu punt de partida estretament vinculat amb l'art. De fet, l'origen de l'ús modern del mot (que cal situar en les escoles flamenques i de les ciutats del centre de la península italiana a cavall entre el final de l'edat mitjana i l'inici de l'edat moderna) està íntimament relacionat amb el gènere pictòric: hi ha un moment en què el context escenogràfic on es desenvolupa l'acció que hom vol mostrar deixa de ser un element subsidiari per passar a ser un element central. Això ens porta directament a entendre el paisatge com la manera en què «les formes del territori són percebudes per les poblacions»,⁵ indepen-

dentment que el resultat d'aquesta percepció sigui una obra d'art o bé que ni tan sols sigui capaç de generar cap tipus de manifestació artística.

El que realment volem posar de manifest (i aquí rau el nostre plantejament) és que, si sumem les dues aproximacions anteriors, obtenim com a resultat el que Alain Roger⁶ anomena «doble procés d'*artialització*»: la creació de paisatge *in situ* (paisatge resultat d'una transformació humana del territori) i *in visu* (la interpretació subjectiva a través de la mirada, que es projecta sobre el territori o —emprant els termes proposats més amunt— sobre el *pagus* creat amb el treball de centenars de generacions de pagesos). Amb una particularitat que el cos d'aquest article farà evident: el fet que tots dos processos es produeixen de forma paral·lela, de manera que resulta impossible de destriar exactament l'aportació de cadascun.

1.2. Objectius i mètodes

En consonància amb l'enunciat final del darrer epígraf, l'objectiu del present article és posar sobre la taula les relacions existents entre el procés de construcció simbòlica del paisatge d'un indret i la seva evolució a nivell «material» (és a dir, en el sentit demogràfic, econòmic, social, territorial). Específicament, ens concentrarem en el conjunt d'aportacions que ens permeten estudiar el vessant més intangible del paisatge en un àmbit tan connotat (però, alhora, tan poc conegut) com la Ribagorça. Aquest territori «frontissa», a cavall de diverses realitats politicoterritorials al llarg de la història, és un exemple de regió fragmentada i marginal. A efectes pràctics, l'article es concentra en un dels àmbits que componen la regió: la Terreta, que coneixem prou bé per haver realitzat una tesi doctoral durant els darrers anys.⁷

La Terreta es correspon amb la secció mitjana de la conca de la Noguera Ribagorçana, entre les serres de Sant Gervàs i del Cis (pertanyents a les anomenades «serres interiors del Prepirineu») i del graó calcari del Montsec (en transició a la conca de l'Ebre, dins de les «serres exteriors del Prepirineu»).⁸ Aquest anticlinal presenta una estructura física força simètrica a banda i banda del seu eix (que es correspon amb la mateixa Noguera Ribagorçana): no és casual, doncs, que el desenvolupament històric de la zona (des de la colonització cristiana durant l'alta edat mitjana fins a l'èxode rural dels anys 1960 i 1970 —especialment colpidor en aquesta contrada—) hagi estat el mateix a banda i banda del riu. Si no fos per la circumstància que el riu és, alhora, una partió geopolítica de primer ordre des de la baixa edat mitjana, la complexitat —social, política— del país seria, amb tota probabilitat, menys important. És cert, també, que la Terreta és una part molt representativa de la Ribagorça: una regió especialment *calidoscòpica* (i no només des del punt de vista purament orogràfic).

El recull de les aportacions sobre la construcció històrica del paisatge de la Terreta s'ha basat en diverses tècniques. Naturalment, la consulta de la bibliografia sobre la zona (la de més difusió, però també la que es queda, estrictament, en cercles locals) ha estat indispensable. Alhora, el nostre treball de camp ens ha permès conèixer una bona part de l'univers social local, d'on hem obtingut nombroses pistes en el tema que ens ocupa. Les entrevistes en profunditat realitzades ens han permès conèixer el món de l'oficialitat; però, en molts altres aspectes, han estat decisives les converses espontànies, a peu de carrer, amb aquells a qui la tècnica anomenada «bola de neu» ens ha portat. Per tal d'obtenir informació de les aportacions més recents i vinculades a l'Administració pública, hem fet un seguiment d'aquells agents amb una implicació directa més destacada. Igualment hem recollit tot aquell material propagandístic que hem considerat interessant a aquests efectes.

2. Un recorregut històric pel procés de construcció dels paisatges de la marginalitat: el cas de la Terreta

El cos d'aquest article fa una repassada d'algunes de les aportacions que han descrit algun aspecte del territori corresponent a la Terreta (encara que, com veurem tot seguit, la menció directa i explícita a aquest territori, emprant aquest topònim, sigui pràcticament inexistent). Sigui com es vulgui, el recorregut que plantegem s'inicia amb les primeres manifestacions literàries modernes i finalitza amb les mirades més actuals. Es tracta d'un repàs del procés de creació simbòlica d'una perifèria, d'un territori marginal per antonomàsia; una etapa que té el seu punt culminant amb la fase final i més intensa de l'èxode rural, però que, en realitat, ja comença a finals del segle XIX i a inicis del segle XX.

2.1. Les primeres narracions modernes: testimonis escrits d'autors forans

El caràcter de frontera de tota la regió ribagorçana ha provocat que la descoberta moderna de la muntanya es produís, com la resta d'aspectes modernitzadors (construcció de la xarxa moderna de carreteres, etc.), molt més tard que a la resta del Pirineu central. A més, dins del sector prepirinenc de la regió (és a dir, en àmbits com la Terreta), aquesta circumstància ha coincidit amb un tractament molt superficial per part dels testimonis literaris dels primers autors (sovint viatgers forans) que recorren la vall de la Noguera Ribagorçana. Repassant les aportacions existents queda clara la desigualtat entre la vall alta i la vall baixa de la Ribagorçana, a favor de la primera.

La raó de fons d'aquesta escassetat de testimonis en el territori prepirinenc té a veure, molt probablement, amb el seu caràcter mediterrani, molt allunyat (en termes estètics) dels paisatges més connotats des de la irrupció, al segle XIX, dels moviments intel·lectuals, esportius, nacionalistes i científics, que foren seduïts pels paisatges del Pirineu axial (perce-

buts com una rèplica, a escala més modesta, del món alpí). Resulta molt significatiu que les poques descripcions de la vall mitjana de la Noguera Ribagorçana siguin testimonis de viatgers forans, que recorren de nord a sud la vall (o fragments de la mateixa), i que sempre dediquen un passatge a descriure els congostos d'Escales i de Mont-rebei: és a dir, aquells paratges excepcionals que, per la seva potència tel·lúrica, són els únics que causen un impacte visual a l'observador.

El testimoni més antic que hem trobat ja coincideix amb aquest principi: es tracta d'un extracte de l'*Àlbum Meravella* (una obra que descriu, en diferents volums, els paisatges de les terres catalanes comarca a comarca), que Llorenç Sánchez inclou en la seva obra *L'aventura hidroelèctrica de la Ribagorçana* (1991), i en què hom troba una primera descripció detallada del pas d'Escales:

En sortir del Pont de Suert, seguint el curs de la Ribagorçana, pel camí de ferradura, es troba la serralada de Sellés i el pas de Burrugat. Allí la vall s'obre en l'ample i rioler oasi del Mas de Santandreu i és poc després, quan sobta la visió del cèlebre congost o pas d'Escales de Sopeira, negre i feréstec, per on el riu s'arrossega en una llarga bauma, entre dues muntanyes nues i pelades. Més avall, en eixamplar-se novament el pas, entre l'encís d'aquells paratges solitaris s'hi aixeca l'antic i memorable cenobi d'Alahó o de la O, magnífica construcció romànica.⁹

Per les raons que acabem d'apuntar, no és casual que la descoberta dels paisatges ribagorçans coincideixi amb la irrupció d'ENHER (Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorçana), protagonista d'una etapa (a partir de 1946, coincidint amb els temps més foscos del primer franquisme) que marcarà un abans i un després per a tota la conca de la Noguera Ribagorçana. Sintèticament parlant, ENHER va significar l'obertura a l'exterior d'una regió, la Ribagorça, que, a causa de les seves característiques geogràfiques, havia restat aïllada del desenvolupament de la societat urbanoindustrial que estava transformant molts altres indrets fora del Pirineu. En un espai temporal molt curt (durant la segona meitat dels anys 1940), les valls ribagorçanes passaren d'un estil de vida de muntanya sense pràcticament cap influència directa¹⁰ dels canvis que ja s'havien produït en altres indrets (fins i tot del Pirineu),¹¹ a ser objecte d'un projecte —estratègic per a l'Espanya del primer franquisme— d'aprofitament integral de tots els recursos hídrics de la conca. Aquesta irrupció degué ser, de ben segur, traumàtica per a la vida local, que no estava preparada per afrontar les conseqüències d'un canvi d'escala d'aquella magnitud: de sobte, allò petit i quotidià (el poble, el ramat, la casa) va haver de conviure —en el millor dels casos— amb allò gran, colossal, incompatible dins dels esquemes vigents fins aquell moment (el creixement dels nuclis amb blocs de vivendes per a treballadors, els complexos residencials per als nousvinguts, el cosmopolitisme, o la mateixa magnificència dels embassaments construïts).

Malgrat la veritable metamorfosi que es produí a la Ribagorça d'ençà de l'inici dels treballs, l'herència dels testimonis escrits i publicats sobre la Terreta d'aquella època té a veure amb aportacions que es limiten a descriure el territori segons els seus atractius naturals. Un exemple molt il·lustratiu és *La cuenca del Ribagorzana*, un petit assaig que Joan Vallès i Pujals (un dels socis de Muñoz Oms) publicà el 1949 (just a l'inici dels primers treballs d'ENHER a la capçalera de les valls de la Noguera Ribagorçana i la Noguera de Tor). El llibre és una descripció de les meravelles de la «recent descoberta» Ribagorça, com també una justificació de la intervenció per a l'aprofitament del seu tresor principal: l'aigua. En el to i la intenció de la narració s'observa clarament la barreja d'una visió tecnocràtica amb una forta influència d'una visió idealitzada de la muntanya. L'autor projecta explícitament una mirada que exalta el paisatge d'alta muntanya, però que alhora menysprea la resta del territori que no s'ajusta al cànon de bellesa «alpí»:

Y cuando, después de recorrer tales parajes [es refereix a la capçalera de la Noguera Ribagorçana], se abandonan aquellas alturas para dirigirse nuevamente a la tierra llana, a medida que uno va recorriendo, siempre en descenso, la larga ruta, encuentra más chicas las montañas y más pobres los paisajes y más vulgares los ríos, añorando la grandeza de aquellas altas soledades, las roncadas voces de sus torrentes, el retumbo de sus cataratas, los bramidos de sus cierzos, la sinfonía heroica y pastoral de aquella Naturaleza imponente...¹²

La declaració del Parc Nacional d'Aigüestortes el 1955 —el tercer de tot l'Estat, després de Covadonga i d'Ordesa— confirma l'hegemonia d'aquesta mirada a la Ribagorça i, en general, al Pirineu. A banda d'aquest fet, de l'obra de Vallès i Pujals també obtenim un pasatge sobre la vall mitjana de la Ribagorçana que confirma l'èmfasi en els congostos que ja mostra l'*Àlbum Meravella*:

Después de los impresionantes y estrechos pasos de Escales y Sopeira, se extiende por un ancho valle, desde Arén hasta cinco kilómetros aguas abajo de Pont de Montanyana, y entra nuevamente el río en una zona de muchos y muy estrechos congostos, los más salvajes y menos accesibles de Cataluña. El principal de ellos es el de Montrebey o Bonremey, también conocido por el Portell del Montsech, de un kilómetro de longitud y que deja un cauce de solos diez metros de ancho, a través del cual no se pudo trazar más que un mal camino de herradura con excavación en trompa.¹³

Si parem atenció a les aportacions estrictament literàries, la tendència a l'escassetat de testimonis relatius al Prepirineu ribagorçà queda confirmada. Sembla com si els literats no trobessin cap motiu per endinsar-se a la baixa Ribagorça, com sí que ho han fet a l'alta. Ni

tan sols un dels grans narradors-viatgers actuals en llengua catalana, Josep Maria Espinàs, no ens ofereix cap testimoni dels paratges de la Terreta en el seu *Viatge al Pirineu de Lleida* (1957). Altres autors de renom, com Camilo José Cela, sí que hi han deixat algunes pinzellades, encara que siguin pura anècdota:

L'estret i l'hostal de Burrugat, amb els records de la tragineria i del contraban, ja s'han ofegat per sempre i sense remissió; aquest tall de Burrugat passava per Casterner de les Olles, en el camí de Pont de Suert a Sopeira, ja dins terra aragonesa, on ara s'estreny el pantà. Sopeira vol dir sota el penyal o sota la pedra; Sapeira, amb a, a la Ribagorça lleidatana, equival a pedra. El viatger riu de pensar que sapeira, en gallec, significa niu de gripaus, i sopeira, sopera.

—Que us maregeu?

—No, senyor; ric per dintre.

—Vaja!¹⁴

En aquest repàs no podia faltar la figura de Josep Pla, el gran escriptor del món rural català. Però a la Terreta, fins i tot una figura com la seva passa desaperebuda. A la *Guia de Catalunya* (1977), Pla dedica uns paràgrafs a la Ribagorça que són sospitosament semblants al passatge de Vallès i Pujals que hem inclòs més amunt...

La Ribagorçana ha estat fins fa poc un lloc purament mineral, remot, llunyaníssim. És formada per la conca de la Noguera Ribagorçana, artèria central del vell comtat de Ribagorça, i dels seus afluents. En la seva part superior, fins que el riu arriba als plans de Lleida, la conca és netament pirinenca. [...] Ací [després del Pont de Suert] comença el tros més impressionant del riu, el seu esforç gegantí per dominar la pedra. Passa per engorjats i entalladures de parets verticals, s'esmuny per entre penya-segats enormes, que per força hem d'anomenar dantescos. Escales és un d'aquests passos; Sopeira, una altra visió dantesca. El trànsit per aquests passos és tan perillós que calgué esculpir, en altres temps, la forma dels peus humans a la roca viva.¹⁵

Encara que l'encapçalament d'aquest epígraf faci al·lusió explícita a l'origen forà dels autors, no podem obviar els testimonis de la literatura ribagorçana, especialment els d'un conjunt d'autors locals que representaren el moviment de recuperació de la llengua i la cultura catalanes (la Renaixença) a inicis del segle xx (Moret, 1994). Destaquem les figures de Joaquim Manuel de Moner (1822-1907) i, sobretot, de mossèn Antoni Navarro i Grauger (1869-1936), els quals es caracteritzen per tenir una vinculació amb el poder (civil o eclesiàstic) i, per tant, per observar el seu país des d'un punt de vista proper als autors forans i no pas des de la mirada íntima, *localíssima*, pagesa. Un fragment del poema titulat

FIGURA 1: Escales, un paisatge extingit. A l'esquerra: Escales, de Joan Subirà (font: Sánchez, 1991). A la dreta, una imatge dels anys 1940, abans de la construcció de la resclosa (a dalt) i una altra d'actual (a baix). (Font: elaboració pròpia [maig de 2009])

«Ribagorça–Sopeira», de mossèn Antoni Navarro, demostra la vinculació amb les lectures de paisatge d'origen aliè a la realitat local: els versos s'hi tornen a concentrar a la vall principal a l'alçada del Pas d'Escales:

i és cada gorg una tenebra densa,
i en cada cova hi ha un monstre udolant.
així l'infern es dibuixa en la pensa
divinitzada i fèrvida del Dant

L'escassetat de testimonis literaris a la Terreta s'estén també a la dimensió gràfica. El paisatge d'aquest àmbit no ha estat capaç de generar massa representacions artístiques, ni des de la pintura ni des de la fotografia. Tanmateix, i com ocorre amb les narracions, hem trobat alguns testimonis de vàlua, que mostren lectures del paisatge que segueixen unes pautes molt semblants a les que ja hem apuntat. Per exemple, l'oli del pintor Joan Subirà [Fig. 1] mostra l'estret d'Escales, amb la particularitat que ho fa abans de la construcció de la presa

i l'embassament del mateix nom (inaugurat l'any 1955), de manera que és el testimoni d'un paisatge extingit per sempre més. La fotografia en blanc i negre que incorporem a la mateixa figura pertany a un conjunt de documents gràfics que la mateixa ENHER va realitzar, i que mostren el procés de construcció de les infraestructures hidroelèctriques, sense parar massa atenció al territori circumdant.

La fotografia històrica d'indrets de la Terreta que hem trobat es concentra a la vall principal i, naturalment, també se sent atreta pels indrets de més espectacularitat geogràfica [Fig. 2]: tot plegat, una nova mostra de la direcció que van prendre els testimonis que van construir el paisatge «modern» d'aquest indret, un cop es va obrir al món exterior.

2.2. Les narracions del despoblament

La finalització de les obres d'ENHER a la Terreta (que culminaren amb la inauguració de la central del Pont de Montanyana el 1959) deixà al descobert que els efectes positius que havia tingut la presència de l'empresa durant deu anys foren només un episodi aïllat, incapaç d'aturar el procés de desertització demogràfica que ja havia començat a inicis del segle xx. Un cop més, la divisòria entre l'alta i la baixa Ribagorça donava els seus fruits, reforçant la

FIGURA 2: La Noguera Ribagorçana, a punt d'endinsar-se al congost de Montrebei, en una fotografia de 1915. (Font: Fons de Catalana de Gas, gentileza de la Fototeca de la Diputació Provincial d'Osca)

dualitat esmentada: mentre que la part superior de la conca va poder canalitzar l'embranchida de l'empresa hidroelèctrica per a establir una capital moderna —encara que modesta— al Pont de Suert i, sobretot, començar a orientar la seva economia al turisme (arran de la «redescoberta» de la vall de Boí i d'Aigüestortes), la baixa Ribagorça fou l'escenari d'un buidament demogràfic del qual no van poder escapar ni els nuclis històricament més importants —com Areny—, i que va adoptar uns trets que ens porten a pensar en un abandonament conscient i, fins i tot, agressiu, de la casa, del poble, del país. Una fugida endavant sense cap possibilitat de marxa enrere i que, en molts casos, comportà l'oblit conscient dels orígens familiars. Només cal caminar pels carrers dels nombrosos pobles abandonats per captar que, tot d'una, l'opció per emigrar es va convertir en una veritable obsessió.

Les narratives de l'abandonament són, com no podia ser d'una altra manera, recents (dels darrers vint anys) i estan encapçalades per autors més o menys implicats amb el territori (pirinenc en general, ribagorçà en particular); uns autors que, en tot cas, no van viure en primera persona la «tragèdia». Dos exemples que expliquen, amb veu emocionada, les seves sensacions davant del retrobament d'un territori en ruïnes són l'historiador i escriptor de la realitat pirinenca Joan Obiols, i el geògraf vinculat a la Terreta Joan Tort.

Durant els darrers anys, Obiols ha dedicat bona part del seu temps a recollir el patrimoni oral del Pirineu català. Dos dels seus títols, *Nits de Taverna* (1995) i *La Cucota* (2007), inclouen petites històries que barregen experiències personals de l'autor amb històries familiars de la pràctica totalitat dels pobles catalans de la Terreta. Obiols expressa, naturalment, la seva recança davant del que es troba quan visita els pobles. Alguns passatges són veritables reflexions sobre el sentit de l'existència humana al territori:

Les terres són un desert humà quan no hi viu ningú o gairebé ningú. Però... i si a les mateixes terres tampoc no hi va mai ningú o gairebé ningú. Què són, aleshores? Són unes terres maleïdes? Són, potser, unes terres de mal jou que fan malviure els homes? Són unes terres oblidades que el món han condemnat? Què són, doncs, aquelles terres?¹⁶

D'altres es concentren en pobles concrets, com aquest fragment dedicat al poble d'Aulàs:

M'acabo el camí i travesso un rostoll nou d'aroma intensa que crema sense foc sota el sol de l'estiu. Camino. M'hi atanso. Aulàs és mort. Toco les cases. Són mudes, però m'ensenyen, entre llengües de rovell, la seva identitat perduda, fosa en les nafres de l'oblit. Aquí, en les entranyes cruïxides de les cases, uns guarniments d'animal i dues màquines de ventar; allà, una canastra, una pastera i un cubell; més enllà, un porgador, i un bucoi, i dues olles, i un morralet, i una dalla... M'ensenyen, sí, entre colors de desfeta, el que un dia van ser...¹⁷

Les obres d'Obiols inclouen narracions de l'abandonament dels mateixos protagonistes, com és el cas del poble d'Espills, un dels casos més colpidors de tota la Terreta:

Les terres del poble eren esquerpes i de mala mena. «A peu, qui hi tenia una hora, qui no li tenia del tot per arribar a les finques. I a càrregues, hi deixàvem el gust i les ganes per aquells camins». A Espills havien d'autoproveir-se: «Ens fèiem el vi, amb una premsa per a tot el poble; el vinagre; el pa, cadascú es pastava el seu; l'oli... Ens xollàvem el bestiar i ens ferràvem les mules; ens fèiem la llum amb oli d'oliva o amb carbur; ens tallàvem els cabells; una dona del poble feina de llevadora i dèiem als nens que quan naixien, la llevadora els portava de la font del Toscà; ens fèiem les forques, els rascles, les maces per estarrossar... les teules, les bigues de roure, la calç... I anàvem a buscar l'aigua a la Fonteta i a la font de Solanella. I ens fèiem la música per ballar amb una pinta de banya, de les de pentinar, i un paper de fumar. Feia uns sons curiosos, sí... [...] Tot això fa vint-i-cinc anys que va desaparèixer. Havia de desaparèixer. Érem obligats a marxar, i vam marxar convençuts... Carregàvem els animals amb tot el que ens podíem endur i fèiem més d'un viatge fins al barranc d'Escarlà, fins a la carretera».¹⁸

Per la seva banda, Joan Tort és prou conegut pel seu *Viatge a la frontera de Ponent* (1998): una obra a mig camí entre l'assaig geogràfic i la novel·la de viatges on l'autor recorre el traçat de la divisòria entre Catalunya i Aragó, acompanyat sempre per la Noguera Ribagorçana. El capítol dedicat a la Terreta inclou nombrosos passatges que van des de descripcions en primera persona a potents dissertacions sobre la geografia de la muntanya i del món rural. En determinats moments, la narració, ja de per si marcada per la subjectivitat, dóna pas a la queixa dolorosa pel que veu durant el trajecte pels pobles i els camps abandonats:

És que el passat d'aquestes terres no ha tingut cap resultat aprofitable, cap element que pugui ser salvable, regenerable, per a les generacions següents? Potser és que la ideologia del progrés indefinit, tan sacralitzada fins avui mateix, té la virtut indiscutida, aplicada al territori, de descobrir que hi ha territoris objectivament «bons» i territoris objectivament «dolents»?¹⁹

Altres manifestacions locals tracten l'assumpte del despoblament des d'un punt de vista menys dramàtic. Per exemple, algunes comunitats de descendents dels pobles abandonats han aconseguit mantenir els seus vincles en tant que col·lectiu amb els seus orígens i, malgrat l'emigració, han aconseguit salvar de l'anonimat el seu poble. En alguns casos són prou conegudes les trobades periòdiques, com la que té lloc al poble de Colls o l'aplec de Sant Pere, a Tercui. D'aquests esdeveniments ha sorgit literatura popular, com el *Romanç a la terra*, de Ramon Bonet, que narra la història de cadascuna de les cases que formaven els pobles de Soliva, Claravalls i Tresserra.²⁰

2.3. La recuperació del patrimoni paisatgístic intangible

Tant o més interessant que les lectures sobre el despoblament és la recuperació de moltes mostres de literatura popular, realitzada gràcies a l'afany d'alguns autors (com l'esmentat Obiols) per recollir aquest patrimoni. Es tracta d'aportacions que, a banda del seu valor afectiu, es caracteritzen per constituir l'únic testimoni del paisatge de la Terreta més enllà de la vall principal: són les mirades *pageses* (en el sentit més ampli de l'expressió, d'acord amb l'aproximació que defensem al primer apartat), transmeses de forma oral de generació en generació, que els autors forans no podien (o no volien) percebre; mirades que construeixen el paisatge més autèntic, aquell que no s'ha incorporat als discursos oficials. Moltes d'aquestes lectures del paisatge tenen un fonament geogràfic indiscutible, independentment de si formen part de la mitologia, com la coneguda llegenda del Cos Sant,²¹ un relat que mostra com, efectivament, aquells llocs amb uns trets orogràfics excepcionals es presten a històries que els vinculen a indrets sagrats, on per ser respectat per les forces sobrenaturals cal seguir uns procediments molt concrets.

Però aquesta inventiva de base geogràfica també es reproduïx fora dels espais més connotats. Vet aquí dos exemples, autèntiques metàfores paisatgístiques amb un gran valor:

La Llengua del Tambor és una llosa de roca vermellosa, de tres o quatre metres de llarg per un d'ample, com una llengua que sortís de la boca d'un monstre de roca. Segons ens ha explicat el Ramon de cal Pallàs, en temps antics quan la vall era dominada pels moros, aquests la feien servir de campana d'alerta. En pic s'atalaiaven, donaven cops de mall a la roca, els quals retronaven per tota la vall de Betesa.²²

El Castellet és vigilat dia i nit per dues roques molt altes que allà les coneixem per roca Espada i roca Foradada. Són unes roques amb unes formes molt curioses. Les nits de lluna plena semblen uns fantasmes negres, coberts per unes túniques de pedra que els arriben fins als peus i se'ls estiren cos enllà; en canvi, durant el dia diries que són uns guardians vells amb les seves barbes llargues, petrificades, de tants segles de vida com tenen.²³

La Terreta també ha donat personatges que han generat literatura des d'una esfera estrictament local. El cas més rellevant és el del folklorista, etnòleg, historiador i dibuixant d'Areny José Roy Lloret, més conegut com «el Llonguet» (1910-1994). L'historiador Carles Barrull, també d'Areny i implicat en la vida social, cultural i política de la Terreta, va dedicar un article a aquest personatge. D'aquesta obra hom dedueix que, entre altres coses, aquest personatge es va dedicar a narrar «com experimentava la societat local la metamorfosi dels darrers cinquanta anys».²⁴ El seu llegat inclou dibuixos (com el de la fig. 3), poesies i llargues narracions sobre la vida social a Areny; també ha deixat passatges amb

un component clarament paisatgístic i que esdevenen descripcions d'un paisatge que estava a punt d'arribar al seu col·lapse:

Ellos vivieron su niñez en un pueblo en el que se desconocían —quizá por no estar inventadas— las palabras «ecología», «degradación», «contaminado»... Disponían de un monte con extensos robledales, unos llanos de hermosos viñedos, cantidad de árboles frutales que, junto con el cereal, permitían alimentar profusión de liebres, conejos, perdices y otras clases de animales. A la vez contaban con un río con buen caudal de aguas puras, transparentes, plagado de truchas, barbos, hasta anguilas en la acequia del «Molino Viejo» en los «vados del riancho», por lo que podían practicar los deportes de caza y pesca cuando les apetecía y casi siempre con éxito.²⁵

2.4. La (re)construcció institucional del paisatge

La recuperació del llegat paisatgístic més popular de la Terreta s'ha produït de forma paral·lela al sorgiment de determinats discursos, d'origen institucional, que han col·locat el paisatge en el centre de la intervenció pública (i privada) en el territori. Aquest «ressorgiment» del paisatge com una peça de l'estratègia de gestió de territori s'ha produït amb força a nivell estatal; particularment, han estat territoris com Catalunya els que han pres la veri-

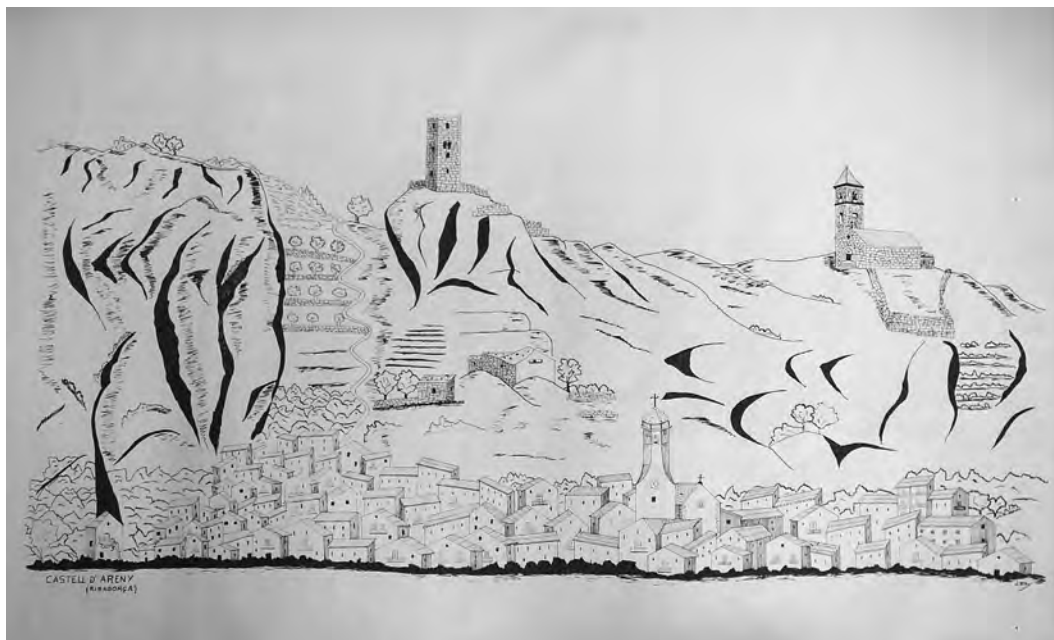

FIGURA 3: Dibuix de José Roy en què mostra una vista idealitzada del nucli d'Areny, amb el castell i l'església (destruïts a inicis del s. XVIII). (Font: Barrull [2000])

table iniciativa, un cop més amb les referències procedents d'Europa i, particularment, de França. D'altra banda, aquesta tendència també ha afectat aquells agents (públics i privats) que treballen per a la promoció del territori, fonamentalment orientada cap a l'explotació dels recursos turístics. Totes dues estratègies comparteixen un tret comú: es tracta d'aproximacions completament diferents de les que hem descrit fins ara. Tot seguit farem una repassada a la situació a la Terreta, parant atenció a les dues modalitats de construcció institucional del paisatge acabades d'esmentar.

Els organismes oficials que treballen amb la noció del paisatge amb l'objectiu de generar instruments per a la seva gestió exerceixen una incidència que, a la Terreta, passa desapercibuda. Tot i això, està present tant en el sector aragonès com en el català. En el segon cas, el Govern de Catalunya, a través d'una llei específica²⁶ i de l'Observatori del Paisatge,²⁷ està desenvolupant els «catàlegs del paisatge»,²⁸ cridats a convertir-se en un element que imposi uns criteris a l'hora de gestionar aquells aspectes que se solen escapar del planejament territorial convencional. La tasca de l'Observatori és digna de ser reconeguda, i representa un model per a la resta de Comunitats Autònomes. Tanmateix, la Terreta no se'n beneficia, d'aquesta tasca: a data de redacció d'aquest treball (setembre de 2011), el catàleg del paisatge de l'àmbit de l'Alt Pirineu i Aran encara es troba en fase de redacció, malgrat haver estat començat fa cinc anys, molt abans que d'altres àmbits que ja compten amb el seu instrument aprovat. L'única informació de la qual hem disposat té a veure amb una enquesta de participació ciutadana, realitzada a través d'Internet el 2007, i que no aporta massa pistes sobre els elements que estan sent tinguts en compte en la redacció del document definitiu. De fet, un document de 2008 deixa entreveure l'escassíssima representativitat de la consulta i la rigidesa i la superficialitat amb què va ser plantejada.²⁹

Per la seva banda, el govern aragonès, que havia estat un dels pioners en el tractament patrimonial de determinats paisatges,³⁰ canalitza ara la seva acció a través dels mapes de paisatge; un projecte que tot just es troba en les seves primeres fases, i que implica la realització d'un mapa per a cadascuna de les 33 comarques de la Comunitat Autònoma.³¹ El sector occidental de la Terreta queda inscrit dins del mapa de la Ribagorça, que encara no es troba a disposició pública malgrat constituir (juntament amb el del Sobrarb) un dels mapes pioners. Aquesta iniciativa està sent desenvolupada de manera molt similar a l'experiència catalana,³² i també inclou enquestes *online* basades en principis igualment subjectius.³³

La segona dimensió en què el paisatge ha guanyat protagonisme és, com hem avançat a l'inici de l'epígraf, el món de la promoció turística. Per tal de compondre una idea mínimament consistent sobre com està afectant aquest auge a la Terreta, hem obtingut el màxim volum possible de material propagandístic de la zona i hem interpretat el discurs que se'n desprèn. La principal conclusió que obtenim és que al llarg dels darrers anys s'ha produït

un canvi gradual, però perceptible, sobre la imatge que ha d'evocar la idea de paisatge. Fins fa pocs anys, la presència del mot *paisatge* en aquest material era purament circumstancial i, quan apareixia explícitament, mostrava una concepció molt esbiaixada del concepte, al qual s'atribuïen unes qualitats totalment errònies. Vet aquí un parell d'exemples (la negreta és nostra):

El Montsec pertany a aquells indrets on la pau i la tranquil·litat encara poden ser sentides i tocades, **on tot continua igual des de fa segles**, on l'home pot submergir-se en un món diferent, extraordinari, encantador i on la natura no et deixarà de sorprendre des del primer moment.³⁴

[...] té [Areny] una geografia accidentada amb una gran varietat de **paisatges**, en la seva majoria **pràcticament verges**, la qual cosa, juntament amb la seva riquesa monumental, conforma un dels conjunts naturals més complets de la comarca de la Ribagorça.³⁵

Els darrers anys hom detecta una certa presa de consciència que el paisatge és un valor del territori que cal incorporar per fer-lo conèixer. En aquesta nova situació, que s'està consolidant, el paisatge segueix sent vist, però, com quelcom íntimament lligat a la idea de natura i als recursos naturals. Els exemples seleccionats fan explícit aquest principi:

[...] la diferència d'altitud, de règim de pluges, de disponibilitat d'aigua i de temperatures, ha configurat espectaculars **paisatges i hàbitats** de flora i fauna diferenciats.³⁶

Gaudeix d'un recorregut guiat amb vehicles especials per **paisatges** de gran bellesa, compostos per diversos **ecosistemes** que donen cabuda a espècies úniques.

Es tracta d'una comarca **natural** de caràcter fronterer [...] que compta amb destacats **valors paisatgístics i biològics** amb una important diversitat **ambiental**...³⁷

El «Congost de Mont-rebei» fou adquirit l'any 1999 per l'Obra Social de Caixa Catalunya, per tal de preservar els seus **valors naturals i paisatgístics**, en particular, les parets verticals i els roquissars del congost, així com les rouredes de les obagues del Montsec...³⁸

És cert que també hem trobat altres exemples que deixen entreveure visions que associen el paisatge amb la juxtaposició de «natura» més «cultura» o, fins i tot, com una realitat dinàmica en si mateixa. En tot cas, aquestes mostres solen ser minoritàries:

Passejarem per la ribera del riu Noguera Ribagorçana per conèixer millor el clima, les espècies endèmiques i **la transformació del paisatge**...³⁹

La Terreta és un espai rural amb un **paisatge modelat per la mà de l'home al llarg dels segles** però on el **desenvolupament dels darrers anys ha de repercutir en la futura imatge del territori**.⁴⁰

Resumint, creiem que el paisatge apareix com un referent purament contextual, que sembla que només prengui valor a partir de la presència d'un seguit d'elements puntuals (ja siguin arquitectònics —un edifici o un conjunt monumental— o d'ordre natural —una roureda o determinades espècies de fauna salvatge). L'exemple paradigmàtic d'aquesta visió dominant el tenim en les estratègies de promoció del departament d'obra social d'una coneguda entitat financera, protagonista en dos indrets dins del nostre cas d'estudi: l'Espai Natural de la Terreta i l'Espai Natural del Congost de Mont-rebei. El material promocional disponible reflecteix de forma evident la filosofia de gestió d'aquests espais, de manera que els valors que aquesta entitat considera més importants són els que tenen a veure amb els recursos faunístics i florístics. Així, a la Terreta s'argumenta que «l'alt valor natural de la Terreta rau sobretot en els grans rapinyaires necròfags...»; que «la vegetació original [...] va ser parcialment substituïda anys enrere per repoblacions [...]»; i que «tot i així queden algunes masses forestals de planifolis d'un gran valor natural». A Mont-rebei s'afirma explícitament que els atractius principals d'aquest espai són la «flora i vegetació» i la «fauna».

Per completar aquesta visió, hem volgut incloure la promoció que es fa d'aquest territori a través d'Internet. Si el material en paper s'ha multiplicat durant el darrer quinquenni, l'evolució en el mateix període a Internet ha de rebre el qualificatiu d'exponencial. En aquest sentit, relacionat amb el tractament (en aquest cas, visual) del paisatge, detectem un fenomen més que significatiu: la utilització recurrent d'una imatge molt concreta (la cinglera de la serra de Sant Gervàs) com a icona per a identificar la Terreta. Certament, el perfil d'aquesta elevació sempre ha representat una fita paisatgística de primer ordre en la societat local; en aquest sentit, però, destaquem que aquest tractament afavoreix una identificació directa i unidireccional de la Terreta amb el sector exclusivament pertanyent al municipi de Tremp.*

2.5. *Les noves manifestacions artístiques*

En les darreres dècades, l'arribada de persones i la formació de col·lectius de nouvinguts a la Terreta ha significat la repoblació de moltes cases i, fins i tot, de pobles sencers (com el cas d'Aulàs). Aquesta circumstància també ha representat un daltabaix en termes paisatgístics: s'han multiplicat les mirades «des de fora» que passaren a ser mirades «locals»; i, en alguns casos, s'ha produït una certa traducció —artialització *in visu*— d'aquestes mirades en art. Això ha estat possible pel fet que algunes de les persones nouvingudes dediquin la

* A causa de dificultats tècniques en el procés d'edició, no hem pogut incloure el material gràfic que mostra el tractament de la cinglera de Sant Gervàs en diferents llocs web de diverses institucions. Tanmateix, aquestes imatges poden ser consultades a la nostra tesi doctoral, disponible al portal «Tesis Doctorals en Xarxa» i, en concret, en la següent URL: <http://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/32021/03.ASR_3de7.pdf?sequence=3> (vegeu figura 4.17, p. 251).

FIGURA 4: El paisatge idealitzat de la Terreta a través de tècniques pictòriques. Esquerra: «Espluga de Serra». Dreta: «Sopeira». (Font: Maaïke de Klerk [elaboració pròpia amb el consentiment de l'autor]).

seva vida a activitats relacionades amb l'artesanía, la pintura o l'escultura. Nosaltres n'hem trobat un exemple prou il·lustratiu, que ens suggereix algunes reflexions. Es tracta d'una sèrie de pintures (frescos, perquè estan pintades directament sobre parets) realitzades per l'autor holandès Maaïke de Klerk, que des de fa més d'una dècada viu a Espluga de Serra (terme municipal de Tremp). Els frescos van ser un encàrrec d'un empresari d'hostaleria d'Areny (de fet, estan pintats a les diferents estances de l'edifici). Aquest fet és transcendent per comprendre el contingut de les imatges: es tracta de paisatges de la Terreta plens d'elements de ficció, fàcilment identificables, però amb un vessant oníric que mostra la marca de l'artista (el qual, d'altra banda, no sol realitzar aquest tipus d'obres i, si ho ha fet —segons les seves declaracions— fou per desig exprés del propietari del negoci).

Hem inclòs un parell d'exemples amb prou entitat: la cinglera de Sant Gervàs amb el poble d'Espluga de Serra, i el monestir d'Alaó, a Sopeira [Fig. 4]. Ambdós mostren elements d'arquitectura i del territori, però crida l'atenció la presència permanent de fauna. Els voltors, presents en tots dos frescos, no s'hi troben per pura casualitat: per comprendre la seva presència cal recordar que una entitat financera, a través d'una fundació —ja desapareguda— adscrita a la seva obra social, ha dut a terme un projecte de desenvolupament turístic basat en la presència de fauna salvatge (i, particularment, d'aus rapinyaires) al sector de la Terreta pertanyent al municipi de Tremp. Per aquesta raó creiem que aquesta mirada es troba clarament influenciada per les lectures institucionals del paisatge, que marquen nous elements de referència.

3. Comentari final, a mode de conclusió

Malgrat la seva condició de territori despoblat, marginal i poc conegut, existeix un conjunt molt heterogeni d'aportacions que conformen el paisatge de la Terreta i que han evolucionat al compàs dels canvis que ha experimentat aquest territori al llarg dels darrers temps. L'anàlisi diacrònica d'aquests testimonis ens ha portat a establir una diferència important. D'una banda, les aportacions protagonitzades per mirades alienes al país es concentren en aquells elements excepcionals, únics i constituïts per forces d'origen tel·lúric: els congostos (paisatges de la verticalitat) són el millor exemple d'aquests paisatges. En canvi, les mirades quotidianes abracen tot el conjunt del territori i, per tant, construeixen paisatges sense cap tipus d'atractiu per al viatger forà, perquè són horitzontals i perquè fan al·lusió a allò petit i ordinari, com les tasques de la vida quotidiana a pagès. Com hem observat, aquests paisatges solen representar escenes de misèria, de pobresa i d'abandonament, però també de retorn i de vivències íntimes.

En el seu conjunt, els testimonis que hem recollit i que descriuen i connoten el paisatge de la Terreta posen en evidència la marginalitat d'aquest indret respecte d'altres territoris molt propers (especialment els d'alta muntanya), intensificada amb el procés d'abandonament territorial. És significatiu que, en aquest sentit, el topònim *Terreta* no aparegui pràcticament enlloc, encara que cal recordar que el nom mai no ha estat emprat de forma generalitzada a escala local i, més aviat, ha identificat el territori que es correspon als antics municipis de Sapeira i d'Espluga de Serra.⁴¹

Pel que fa a les lectures contemporànies del paisatge, analitzades a l'epígraf 2.4., creiem que posen en relleu un procés de reconstrucció dels paisatges de la Terreta caracteritzat per:

- a) Una lectura fidel a l'estructura administrativa del territori, i no pas als seus trets paisatgístics.
- b) La iniciativa d'un seguit d'agents aliens a la realitat local. Aquest fet ha generat una apropiació de determinats elements simbòlics del paisatge per part d'uns agents determinats.

Creiem que el principal factor responsable d'aquest tractament del paisatge és la seva condició de recurs turístic dins d'una competició general per atraure públic procedent dels contextos urbans, i que demanden un seguit d'elements que responguin a la imatge del territori com «la natura en estat salvatge». En aquesta cursa, l'estratègia adoptada ha estat la de potenciar els elements singulars, que puguin atorgar una característica pròpia a un indret, amb l'objectiu de dissenyar una imatge atractiva (però, especialment, fàcil d'identificar) per part del públic (o, en realitat, els consumidors d'aquell producte turístic). Aquesta tendència queda plasmada en la creació de marques turístiques, que utilitzen la toponímia («La

Terreta–espai natural», «Ribagorza/Ribagorça–Auténtico Pirineo») o determinats elements («La Vall dels Voltors», «Castells de Frontera»). Però, paradoxalment, hem de concloure, en aquest sentit, que el paisatge (entès segons una concepció àmplia i com a instrument pedagògic) no està jugant cap rol en la promoció del territori.

Bibliografia

BARRULL, Carles (2000). «La influencia de la infancia en la obra de un desconocido folclorista ribagorzano: don José Roy Lloret, “Llonguet” (Arén, 1910-1994)». A Francho NAGORE LAÍN (coord.). *Homenaje a Rafael Andolz: estudios sobre la cultura popular, la tradición y la lengua en Aragón*, p. 335-358.

BOLÒS, Maria de (1992). *Manual de ciencia del paisaje: teoría, métodos y aplicaciones*. Barcelona: Masson.

CAPEL, Horacio (dir.) (1994). *Las tres chimeneas. Implantación industrial, cambio tecnológico y transformación de un espacio urbano barcelonés*. Barcelona: FECSA, 3 v.

CELA, Camilo José (1966). *Viatge al Pirineu de Lleida: notes d'una passejada a peu pel Pallars Sobirà, la Vall d'Aran i el Comtat de Ribagorça*. Madrid/Barcelona: Alfaguara.

COLL, Josep (1996). *Viatge al Pirineu fantàstic*. Barcelona: Columna.

COROMINES, Joan (1979-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial/“La Caixa”, 9 v.

ESPINÀS, Josep Maria (1957). *Viatge al Pirineu de Lleida*. Barcelona: Selecta.

MORET, Hèctor (1994). «Escriptors aragonesos d'expressió catalana en el primer terç del segle xx», *Alazet: Revista de filologia*, núm. 6, p. 83-118 [consultable a <www.dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=127483&orden=70754>]

OBIOLS, Joan (1995). *Nits de taverna. Escenes de la muntanya*. Tremp: Garsineu, col·lecció El Pirineu i la Poesia de la Història.

——— (2007). *La cucota. Cròniques de la muntanya*. Tremp: Garsineu.

OJEDA, Juan Francisco (2005). «Percepciones identitarias y creativas de los paisajes mariánicos», *Scripta Nova. Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 187 (IX), 30 p. [disponible a <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-187.htm>>; consultat el 17/08/2010]

OJEDA, Juan Francisco; i Buenaventura DELGADO (2007). «Metáforas contemporáneas

de los paisajes andaluces», a Valerià PAÛL i Joan TORT (eds.). *Territorios, paisajes y lugares. Trabajos recientes de pensamiento geográfico*. Cabrera de Mar/Madrid: Galerada/AGE, p. 433-449.

PLA, Josep; i Francesc CATALÀ, (1977). *Guia de Catalunya*. Barcelona: Destino.

ROGER, Alain (2007). *Breve tratado del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.

SÀNCHEZ, Llorenç (1991). *L'aventura hidroelèctrica de la Ribagorçana. ENHER i la seva influència en la transformació socio-econòmica de l'Alta Ribagorça*. La Pobla de Segur: Torres.

SANCHO, Alexis (2011). *Canvi rural, transformació del paisatge i polítiques territorials a la Terreta (Ribagorça, Catalunya/Aragó)*. Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita, disponible a <<http://www.tdx.cat/handle/10803/32021>>]

SOLÉ, Lluís (1964). «La Ribagorça», a Lluís SOLÉ (dir.). *Geografia de Catalunya* (3 vol.). Barcelona: AEDOS, vol. 2, p. 55-92.

TORT, Joan (1998). *Viatge a la frontera de Ponent*. Lleida: Pagès.

——— (2006). «Del pagus al paisaje: cinco apuntes y una reflexión», a Rafael MATA i Alexandre TARROJA (coords.). *El paisaje y la gestión del territorio*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. 699-712.

VALLÈS, Joan (1949). *La cuenca del Ribagorzana*. Barcelona: ENHER/Imprenta Universal.

VALLVERDÚ, Josep; i Antoni SIRERA (1976). *Els rius de Lleida*. Barcelona: Destino.

«Llei 12/1997, del 3 de desembre, de Parcs Culturals d'Aragó». *Boletín Oficial de Aragón*, núm. 143 (12 desembre 1997), p.6292.

«Llei 8/2005, del 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 4407 (16 juny 2005), p.17625.

Notes

- 1 Maria de BOLÒS (1992), *Manual de ciencia del paisaje: teoría, métodos y aplicaciones*, Barcelona, Masson.
- 2 Segons les disquisicions de Joan COROMINES (1979-1991), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial/“La Caixa” (9 v.), volum 6, p. 165-169.
- 3 Argument desenvolupat per Joan TORT (2006), «Del pagus al paisaje: cinco apuntes y una reflexión», a Rafael MATA i Alexandre TARROJA (coords.), *El paisaje y la gestión del territorio*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 699-712.
- 4 Segons el que recull Juan Francisco OJEDA (2005), «Percepciones identitarias y creativas de los paisajes mariánicos», *Scripta Nova. Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 187 (IX), 30 p. [Disponible a <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-187.htm>>; consultat el 17/08/2010.]
- 5 Juan Francisco OJEDA; i Buenaventura DELGADO (2007), «Metáforas contemporáneas de los paisajes andaluces», a Valerià PAÛL i Joan TORT (eds.), *Territorios, paisajes y lugares. Trabajos recientes de pensamiento geográfico*, Cabrera de Mar/Madrid, Galerada/AGE, p. 433-449.
- 6 Alain ROGER (2007), *Breve tratado del paisaje*, Madrid, Biblioteca Nueva.
- 7 Vegeu Alexis SANCHO (2011), *Canvi rural, transformació del paisatge i polítiques territorials a la Terreta (Ribagorça, Catalunya/Aragó)*, Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita, disponible a <<http://www.tdx.cat/handle/10803/32021>>]
- 8 Vegeu Lluís SOLÉ (1964), «La Ribagorça», a Lluís SOLÉ (dir.), *Geografía de Catalunya* (3 vol.), Barcelona, AEDOS, vol. 2, p. 55-92.
- 9 Cita que recull Llorenç SÀNCHEZ (1991), *L'aventura hidroelèctrica de la Ribagorçana. ENHER i la seva influència en la transformació socio-econòmica de l'Alta Ribagorça*, la Pobla de Segur, Torres, p. 153-154.
- 10 Des dels anys trenta, tenien presència a l'alta Ribagorça un seguit de petites empreses dedicades a l'explotació minera. La més important fou MIPSA (Minera Industrial Pirenaica, S.A.), on participava l'enginyer de camins Victoriano Muñoz Oms, veritable artífex d'ENHER i de la transformació ribagorçana. Tanmateix, aquestes experiències no poden ser comparades amb ENHER, perquè la seva empremta fou efímera i afectà indrets particulars, i no pas el conjunt del territori.
- 11 A partir dels anys deu, el Pallars —tant la conca del Flamisell com la mateixa Noguera Pallaresa— fou objecte dels primers grans projectes de construcció d'aprofitaments hidroelèctrics, segons s'explica a Horacio CAPEL (dir.) (1994), *Las tres chimeneas. Implantación industrial, cambio tecnológico y transformación de un espacio urbano barcelonés*, Barcelona, FECSA, 3 vol.
- 12 Joan VALLÈS (1949), *La cuenca del Ribagorzana*, Barcelona, ENHER/Imprenta Universal, p. 23.
- 13 *Ibid.*, p.16.
- 14 Camilo José CELA (1966), *Viatge al Pirineu de Lleida: notes d'una passejada a peu pel Pallars Sobirà, la Vall d'Aran i el Comtat de Ribagorça*, Madrid/Barcelona, Alfaguara, p. 320.
- 15 Josep PLA; i Francesc CATALÀ (1977), *Guia de Catalunya*, Barcelona, Destino, p. 301.
- 16 Joan OBIOLS (1995), *Nits de taverna. Escenes de la muntanya*, Tremp, Garsineu, col·lecció El Pirineu i la Poesia de la Història, p.187.
- 17 *Ibid.*, p.177.
- 18 *Ibid.*, p. 208.
- 19 Joan TORT (1998), *Viatge a la frontera de Ponent*, Lleida, Pagès, p. 126.
- 20 El poema el recull Joan TORT (1998).

- 21 El relat és recollit per Joan TORT (1998) i també per l'escriptor català Pep COLL (1996), *Viatge al Pirineu fantàstic*, Barcelona, Columna.
- 22 *Ibid.*, p. 45.
- 23 Joan OBIOLS (1995), p. 180.
- 24 Carles BARRULL (2000), «La influencia de la infancia en la obra de un desconocido folclorista ribagorzano: don José Roy Lloret, "Llonguet" (Arén, 1910-1994)», a Francho NAGORE LAÍN (coord.). *Homenaje a Rafael Andolz: estudios sobre la cultura popular, la tradición y la lengua en Aragón*, p. 335.
- 25 *Ibid.*, p. 343.
- 26 Llei 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya.
- 27 Es tracta d'un «ens d'assessorament de l'administració catalana i de conscienciació de la societat en general en matèria de paisatge», que té com a objectius «incrementar el coneixement que té la societat catalana dels seus paisatges i donar suport a l'aplicació a Catalunya del Conveni europeu del paisatge». (Font: <<http://www.catpaisatge.net/cat/observatori.php>>) [consultat el 03/09/08]
- 28 L'article 10 de la Llei de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya defineix els catàlegs de paisatge de Catalunya com «els documents de caràcter descriptiu i prospectiu que determinen la tipologia dels paisatges de Catalunya, n'identifiquen els valors i l'estat de conservació i proposen els objectius de qualitat que han de complir».
- 29 Aquest document no revela quantes consultes hi va haver pel cas de la unitat de paisatge de la Terreta, però deduïm que menys de vint, pels resultats generals presentats. D'altra banda, ens semblen molt simptomàtics alguns comentaris crítics que han realitzat alguns internautes: sobre la rigidesa de l'enquesta, es comenta que «no s'hauria de "discriminar" la gent que viu al costat aragonès a l'inici del qüestionari, ja que quan es pregunta pel lloc de residència, es veuen obligats a contestar "Resta de l'Estat espanyol"». A banda d'això (i tot i la baixíssima participació), ens sembla molt significatiu que «dues propostes coincideixen a demanar que s'aturi la "banalització" i "tematització" del paisatge que està provocant la Fundació Territori i Paisatge, amb la descripció de la zona com "vall dels voltors", obviant altres valors de l'espai, com la solitud. Cal seguir una política paisatgística el nucli dur de la qual el constitueixin les necessitats dels habitants de la unitat». (Font: <http://www.catpaisatge.net/fitxers/participacio/resultats_consulta_apa.pdf> [consultat el 26/10/2010])
- 30 Per exemple, l'any 1997 es va aprovar la Llei 12/1997, del 2 de desembre, de Parcs Culturals d'Aragó.
- 31 Tal i com especifica l'article 81 de les directrius d'ordenació territorial del Pirineu aragonès.
- 32 El projecte implica el món universitari i determinades empreses especialitzades en temes territorials, i té un objectiu molt similar al de les Cartes del Paisatge catalanes: «generar una eina que permeti descriure, caracteritzar, classificar, valorar, cartografiar i gestionar els diferents paisatges presents en un territori tan ampli i divers com l'aragonès, tot d'acord amb el Conveni Europeu del Paisatge» (Font: <<http://www.paisajesdearagon.es/index.html>> [consultat el 26/10/2010]) [La traducció és nostra]
- 33 Al setembre de 2011, hom només podia accedir a l'enquesta relativa al mapa del paisatge de la comarca dels Monegres. L'enquesta relativa al mapa de la Ribagorça ni tan sols apareix a la llista.
- 34 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «El Montsec» i publicat pel Consell Comarcal del Pallars Jussà.
- 35 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «Arén», publicat per l'Ajuntament d'Areny i la Comarca de Ribagorça [la traducció és nostra].
- 36 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «Centro de Interpretación de La Ribagorza», realitzat pel Colectivo de Educación Ambiental (CEAM) amb el suport de la Mancomunitat de la Ribagorça Oriental, l'Ajuntament d'Areny, la Diputació d'Osca, la Comarca de la Ribagorça, el CEDESOR i el Govern d'Aragó [la traducció és nostra].
- 37 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «Senderos señalizados por la sierra del Montsec de Aragón (Huesca) y Montsec d'Ares (Lérida)», realitzat per PRAMES S.A. amb el suport del CEDESOR i del Consorci GAL Montsec Sostenible [la traducció és nostra].

- 38 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «Desfiladero de Mont-rebei», editat per l'antiga Fundació Territori i Paisatge [la traducció és nostra].
- 39 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «Itineraris guiats a peu per la Ribagorça Romànica», realitzat per PRAMES S.A. i editat per Ribagorça Romànica.
- 40 Extret del tríptic de propaganda turística titulat «La Terreta–Espai natural», editat per l'Ajuntament de Tremp i per l'antiga Fundació Territori i Paisatge.
- 41 En contrast amb la rodalia d'Areny i l'antic municipi de Cornudella de Valira, que són coneguts com la Ribera d'Areny o, simplement, la Ribera.

